

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут мовознавства ім. О.О.Потебні

На правах рукопису

ЯНЧУК Ірина Анатоліївна

ФУНКЦІОНУВАННЯ ВАРІАНТНИХ ФОРМ ІМЕННИКА
У РОСІЙСЬКОМУ МОВЛЕННІ В УКРАЇНІ
/ СОЦІОЛІНГВІСТИЧНИЙ АСПЕКТ /

Спеціальність 10.02.01. - російська мова

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т
дисертації на здобуття вченого ступеня
кандидата філологічних наук

Київ - 1993

Робота виконана у відділі російської мови Інституту мовознавства
ім.О.О.Потебні АН України

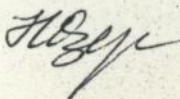
Науковий керівник - доктор філологічних наук Н.Г.ОЗЕРОВА
Офіційні опоненти - доктор філологічних наук В.М.БРИЦІН
- кандидат філологічних наук
В.М.НЕГОМЕДЗЯНОВ
Провідна організація - Київський університет ім.Т.Г.Шевченка

Захист відбудеться 20 квітня 1993 року о 15⁰⁰ годині
на засіданні спеціалізованої ради Д.016.28.01 для захисту
дисертацій на здобуття вченого ступеня доктора філологічних
наук при Інституті мовознавства ім.О.О.Потебні АН України
/252001, Київ-І, вул.Грушевського, 4/.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Інституту
мовознавства АН України.

Автореферат розісланий 20 березня 1993 р.

Учений секретар
спеціалізованої ради
доктор філологічних наук

Н.Г.ОЗЕРОВА

ЛННБ України ім.В.Стефаника

00814560 (0)

ЛННБ ім. В. Стефаника
АН України

Дослідження мовної флексійної варіантності складає багатогалузеву лінгвістичну проблему, яка ще не вичерпалася, зокрема і в самодостатніх описах кожної мови, і в описах її функціонування в іномовному середовищі.

Флексійна варіантність переважно досліджувалась в аспектах: загальнолінгвістичному /А.А.Залізник, К.С.Горбачевич, Л.К.Граудіна та ін./, ортологічному /В.О.Іцкоич, Л.П.Катлінська, Р.І.Аванесов, В.Л.Воронцов та ін./, лінгводидактичному /Г.П.Іжакевич, В.М.Брицин та ін./ та соціолінгвістичному /Л.П.Крисін та ін./. Існують наукові узагальнення і щодо варіантних проявів іменникових флексій у сучасній українській мові /І.Р.Вихованець, М.М.Пилинський та ін./.

Із системи варіантних частиномовних форм у цій роботі досліджуються розбіжності у вживанні флексій іменників російської мови в називному відмінку множини та родовому відмінку однини, що в мікросистемі взаємодії віддзеркалює багато сторін мовної варіантності як категорії мовлення. Ця реальна варіантність посилюється контрастивним фоном взаємодії російської мови з українською, а тому з'ясовує багато цікавих аспектів функціонування однієї мови у середовищі іншої.

На підставі аналізу субстантивної системи російської мови сформульовалася гіпотеза соціолінгвістичного дослідження: респонденти, що беруть участь у соціолінгвістичному експерименті, будуть демонструвати кодифіковані форми слабкої та сильної норми, але не будуть при цьому додержуватися альтернативного вибору. Гіпотеза відображає прогноз результатів соціолінгвістичного аналізу, спрямованого на опис, пояснення та обґрунтування реального використання досліджуваних одиниць у мовленні. Таким чином, варіанти форм називного відмінка множини та родового відмінка однини, функціонування яких обумовлено лінгвістичними та екстралінгвістичними чинниками, є реальним об'єктом соціолінгвістичного дослідження в Україні^{1/}. Соціолінгвістичний аспект дослідження надає можливості вивчати функціонування не тільки тих варіантів, яким надається перевага у мовленні, але й тих, які складають невелику кількість у використанні форм. Таким чином, соціолінгвістичний аналіз відбиває діапазон варіанції у повному обсязі, що виявляє

^{1/} Українсько-російське двуязычье: Социологический аспект. -К.: Наукова думка, 1988. - 180 с.

напрямки реального функціонування варіантних форм іменника у мовленні на протязі певного часу.

Актуальність дослідження варіантності іменникових словоформ у реальному мовленні має кілька напрямків пояснення й обґрунтування. Визначається, насамперед, загальномогознавча обумовленість проблеми, тому що у граматичних варіантах висвітлюються історичні закономірності розвитку та взаємодії мов, як і поступове, регульоване подоланням суперечностей між узусом і реальністю, становлення стилістичних регламентацій, тенденцій уживання, вибору та соціальної стратифікації.

Крім того, функціонування варіантних форм, зокрема відмінкових форм іменника, виявляє у суті граматичному напрямі взаємодію між цими варіантами і частинимовною істотністю імені як ядра морфологічної системи мови.

З погляду реального функціонування мови, зокрема російської в середовищі органічно українському, актуальним є обставлення соціолінгвістичних умотивувань вибору, прихильності носіїв обох мов /чи виключно однієї/ до тих чи інших варіантів відмінкових форм імені, серед яких називний множини й родовий однини у флективній варіантній реалізації виявляють одночасно і закономірності розвитку кожної мови бодай у фрагменті граматичної системи, і стихійну інтерференцію мов, і явища гіперизму, і підсвідомі наміри мовців до певних мовних уніфікацій.

Наукова новизна даної дисертаційної праці визначається саме останнім аспектом актуальності теми, тому що соціолінгвістичне обставлення варіантності російських відмінкових форм імені у мовленні в Україні не було ще предметом спеціального дослідження. Уперше на великому фактичному матеріалі встановлюються типи морфологічної реалізації граматичних значень називного відмінка множини та співвідношення варіантних форм родового відмінка однини. Це дозволило описати співвідношення варіантних відмінкових форм іменників різних лексико-семантичних розрядів у мовленні респондентів різних соціальних груп. У науковий обіг увіходить великий фактичний матеріал, який фіксує відкритість мовленнєвої варіантності. З'ясовуються закономірності реального функціонування кодифікованих безваріантних форм називного відмінка множини іменників в усному мовленні. Виявляється тенденційна обумовленість вибору відмінкових форм іменника соціальною належністю респондентів. На великому фактичному матеріалі з'ясовуються тенденції функціонування варіантних форм родового

відмінка однини іменників у семантико-синтаксичних умовах контексту з урахуванням свідчень респондентів та лінгвістичних ознак мовної одиниці. Як свідчить соціолінгвістичне анкетування, вибір конкретної відмінкової форми іменника залежить від великої кількості мовних ознак слова, соціальних характеристик респондентів /територія проживання, соціальний стан, освіта, вік і под./ та особистих мовленнєвих навичок жителів Київської, Вінницької та Черкаської областей України.

Теоретичне значення роботи визначається тим, що вирішення завдань, які поставлені у дослідженні, сприяє: а/ поглибленню загальнотеоретичних положень соціолінгвістики на базі нових даних, які одержано у даному соціолінгвістичному експерименті; б/ визначенню шляхом анкетування ступеня мовленнєвої активізації варіантних форм називного відмінка множини та родового відмінка однини іменників у соціальних мовленнєвих контекстах; в/ визначенню кодифікованих та некодифікованих варіантних форм іменника з урахуванням соціальних характеристик та індивідуальних уявлень респондентів; г/ описові функціонування варіантних форм іменника з наступним виявленням найбільш важливих для респондентів засобів реалізації граматичного значення слова; д/ виробленню рекомендацій щодо соціолінгвістичного прогнозування та опрацювання питань культури усного мовлення.

Практичне значення роботи вмотивується такими можливими напрямками використання результатів дослідження: при написанні методичних посібників та підручників, а також при викладанні спецкурсів та спецсеминарів у вищій школі, які включають у свою програму питання актуального мовлення.

Об'єктом дослідження є кодифіковані та некодифіковані форми називного відмінка множини та родового відмінка однини, функціонування яких обумовлено соціальними характеристиками респондентів та мовними ознаками слова у соціолінгвістичному анкетуванні мовців.

Мета роботи полягає у: а/ визначенні функціонування варіантних форм іменника у різних соціальних групах; б/ порівнянні ступеня активізації мовленнєвих варіантних форм називного відмінка множини та родового відмінка однини досліджуваних іменників; в/ визначенні активності типів морфологічної реалізації граматичних значень називного відмінка множини за даними соціолінгвістичного опитування; г/ перевірки гіпотези соціолінгвістичного експерименту; д/ з'ясу-

ванні тенденції функціонування кодифікованих та некодифікованих варіантних субстантивних форм у мовленні.

Досягнення цієї мети передбачає вирішення таких завдань:

1/ виявити часткові, порушені відкритістю мовленнєвого процесу, закономірності у розбіжностях та одночасній уніфікації варіантних флексійних форм іменників;

2/ вивчити прояв ознак соціального стану респондентів у сферах їх комунікації та визначити вплив соціальних характеристик на вибір мови спілкування у соціальній групі робітників;

3/ описати вплив лексико-семантичного, синтаксичного та стилістичного чинників на використання маркованих форм називного відмінка множини та родового відмінка однини;

4/ проаналізувати вплив соціальних ознак респондентів /соціальне становище, рідна мова, спільність території проживання, вік, освіта та ін./ на вибір варіантної форми досліджуваних відмінків;

5/ враховувати індивідуальні навички та уявлення респондентів про використання варіантних відмінкових форм, які відповідають їх комунікативним потребам;

6/ за даними соціолінгвістичного опитування дослідити вплив лексико-граматичних ознак на використання варіантних іменникових форм у різних соціальних групах респондентів;

7/ дослідити типи мовленнєвої реалізації кодифікованих та некодифікованих варіантних форм називного відмінка множини досліджуваних іменників;

8/ визначити співвідношення субстантивної варіантності форм родового відмінка однини, які відбивають особливості та закономірності реалізації партитивного значення іменників певної семантики у різних синтаксичних конструкціях /за даними соціолінгвістичного анкетування/;

9/ визначити тенденції функціонування відмінкових форм у мовленні.

Методи дослідження спричинені обраними аспектами дослідження. У роботі використано метод соціолінгвістичного анкетування. Серед методів, які застосовувалися при вивченні відмінкових форм іменника у різних стилях писемного мовлення, чільне місце посідає описовий метод. Метод кореляційного аналізу застосовувався при описі функціонування варіантних форм іменника у різних соціальних групах респондентів, а також при опрацюванні даних соціолінг-

вістичного опитування. Для збирання матеріалу дослідження було розроблено соціальну анкету та питальник. Метод статистичної оцінки було застосовано при опрацюванні даних соціолінгвістичного анкетування, яке здійснювалося на територіях Київської, Вінницької та Черкаської областей влітку 1988 року. Статистичним підрахункам підлягав матеріал опиту 1140 респондентів. Крім того, залучено картотеку /200 одиниць/ називного відмінка множини та родового відмінка однини у різних семантико-синтаксичних конструкціях російської мови в її писемному різновиді: художні та публіцистичні твори російськомовних письменників України, а також періодичні російськомовні видання за 70-80 р.р.

На захист виносяться такі тези:

1. Варіантність як властивість функціонально обумовленого використання флексійних форм називного відмінка множини та родового відмінка однини іменників характеризується регулярним вибором і системністю. Регулярність вибору виявляється у всіх типах морфологічної реалізації граматичних значень, що відрізняються співвідношенням варіантних форм у мовленні.

2. Реальне функціонування та вибір варіантних форм визначається системою нормативних правил, соціальними характеристиками респондентів /рідна мова, соціальний стан, спільність території проживання та ін./, а також індивідуальними уявленнями мовців про особливості функціонування відмінкових форм.

3. Вплив указаних соціальних ознак респондентів на функціонування варіантів є виявом різнонаправленого вибору усних варіантних відмінкових форм. Аналіз мовленнєвої варіантності з урахуванням соціальних ознак респондентів є свідченням особливостей мовленнєвої реалізації основних типів морфологічної варіантності.

4. На вибір варіантної відмінкової форми називного відмінка множини впливають соціальні ознаки та індивідуальні навички респондентів, а також лінгвістичні ознаки мовних одиниць: лексичне та граматичне значення слова; актуалізація значення збірності та засобів її вираження, які збігаються з варіантною формою семантики множинності -а /-я; акцентологічні характеристики слово-форми; граматична аналогія, що спричиняє використання некодифікованих варіантів називного відмінка множини іменників, рекомендованих нормою як безваріантні; актуалізація мовленнєвих одиниць.

5. Нерівномірний кількісний розподіл флексійних варіантів у різних типах морфологічної реалізації є відображенням перспекти-

ви збереження обох варіантів відмінкових форм називного відмінка множини іменників у реальному мовленні.

6. Висока частотність варіантної форми -у /-в, яка ртілде флексів родового партитивного, виявляється у певних семантико-синтаксичних конструкціях, обумовлених валентністю дієслова, кількісними детермінантами /показники кількості, дозифікатори, кількісні прислівники, компаративи та ін./. Вищенаведені мовні ознаки у поєднанні із соціальними характеристиками респондентів /соціальний стан, спільність території проживання, рідна мова і под./ сприяють активному використанню варіантних форм на -у /-в у словосполученнях з родовим партитивним.

7. Використання відмінкових іменникових форм називного множини та родового однини визначається стилістичною орієнтацією російської літературної мови у її писемному різновиді, а також лексичними та граматичними значеннями контекстних партнерів. Актуалізація відмінкових форм, які виражають семантику множинності та партитивності, забезпечується функціонально-стилістичною організацією писемної мови, сполученням слів певної семантики та структурою речення.

Апробація роботи. Основні положення дисертаційного дослідження висвітлено у доповідях та повідомленнях на республіканській науковій конференції "Двомовність у радянському суспільстві" /Вінниця, травень 1988 р./, на конференції молодих вчених Інституту мовознавства ім.О.О.Потебні АН УРСР /вересень 1989 р./. Дисертація обговорювалася на засіданні Відділу російської мови Інституту мовознавства ім.О.О.Потебні АН України. Основні результати та висновки дослідження викладені у науковій статті та трьох тезах.

Дисертація складається із вступу, трьох розділів, в яких міститься 15 параграфів, висновків, висновкових положень /тез/, бібліографії, переліку літературних джерел, а також трьох додатків.

Перший розділ "Функціонування російської мови у різних сферах комунікації та соціолінгвістичний аспект субстантивної варіантності" складається з трьох параграфів, у яких простежується: прояс ознак соціального стану респондентів в офіційній та неофіційній сферах комунікації і вплив цих ознак на вибір мови спілкування, а також характеристика основного інструментарію соціолінгвістичного дослідження.

Інструментарія цієї роботи становить соціологічна анкета

та лінгвістичний питальник, які виявляють кількісно-якісні характеристики учасників соціолінгвістичного експерименту, дистрибуцію та особливості функціонування варіантних форм іменника у мовленні респондентів досліджуваних груп. Мовлення - "діяльність", яка пов'язана з функціонуванням мовних знаків"^{1/}, визначається у роботі як актуальне /реальне/ мовлення. Така конкретизація пояснюється тим, що мовлення, яке співвідноситься з соціальними характеристиками респондентів та обмежене у часі, виявляється при соціолінгвістичному опитуванні як актуальне для респондентів різних соціальних груп.

Соціолінгвістичне анкетування у цьому розділі спрямоване на вияв мовних навичок респондентів у різних ситуаціях офіційного та неофіційного спілкування. Офіційна сфера обмежується сферою виробничої діяльності респондента. Неофіційна сфера визначається спілкуванням у сім'ї, з батьками, друзями та ін. Соціолінгвістичне обстеження респондентів усіх соціальних груп /робітники, інженерно-технічні працівники, службовці, студенти та учні/ Київської, Вінницької та Черкаської областей показує, що за самооцінок вони добре володіють українською та російською мовами. Усі, хто бере участь у соціолінгвістичному експерименті, відзначають, що вільно говорять, читають та пишуть як російською, так і українською мовами. Така самооцінка можливостей не відповідає реальному використанню мов, яке підтверджується соціолінгвістичним анкетуванням із детальнішими запитаннями. За даними анкет використання російської мови та української мови диференціюється в залежності від виробничо-професійної сфери діяльності та неофіційної сфери спілкування. Так, наприклад, у параметрах звичайного спілкування у сім'ї та на роботі оцінки використання обох мов диференціюються і становлять у сімейному оточенні респондентів - робітників Київської області: 76 % укр. мова, 19 % рос. мова; респондентів-робітників Вінницької області: 68 % укр. мова, 11 % рос. мова; респондентів-робітників Черкаської обл.: 70 % укр. мова, 2 % рос. мова. Подібно опитано групи інженерно-технічних працівників, службовців та студентів.

Докладно аналізується вибір мови спілкування у найбільш чисельній групі респондентів-робітників з такими соціальними характерис-

^{1/} Кожин А.Н., Крылова С.А., Одинцов В.В. Функциональные типы русской речи. - М.: Высшая школа, 1982. - С.17.

тиками: вік^{I/}, рідна українська мова, територія проживання тощо. За даними опитування респондентів Вінницької області використання російської мови в неофіційній сфері збільшується від II до IV групи і становить 20 % та 34 %. Максимальна кількість інформантів /від 53 % до 60 %/ віддають перевагу в неофіційних умовах українській мові. За даними анкетування інформантів Черкаської області використання української мови в офіційному спілкуванні розширюється /відповідно по групах: I - 33%, II - 32%, III - 41%, IV - 48% та ін./.

У неофіційному спілкуванні також спостерігається широке використання української мови робітниками усіх вікових груп: I - 67%, II - 76%, III - 68%, IV - 81%, V - 57% тощо.

Повністю одержані дані функціонування російської та української мов у різних сферах спілкування різних опитуваних груп фіксуються у багатьох таблицях та графіках. Необхідно зауважити, що соціолінгвістичне опитування не встановило остаточних підстав для висновків про використання мов у різних сферах комунікації. Ознака за віком впливає на вибір мови спілкування у соціальній групі робітників, але вона диференціюється територіальними ознаками мовців, а також коректується індивідуальними мовленнєвими навичками респондентів. Соціолінгвістичне анкетування респондентів створило умови для вияву самооцінки мовних процесів та функціонування мовних засобів у різних сферах спілкування. Таким чином, особливості використання російської мови, що є характерними для досліджуваного періоду, виявляються у мовленнєвій поведінці респондентів. Поширення російської мови у виробничій сфері може відбиватися на виборі варіантних форм називного відмінка множини іменника. У зв'язку з цим виникає цілий ряд питань, пов'язаних з функціонуванням варіантних форм іменника у мовленні респондентів різних соціальних груп. Ці питання досліджуються у II розділі.

У другому розділі "Соціолінгвістичний аспект функціонування варіантних форм називного відмінка множини іменника" аналізується функціонування кодифікованих варіантних форм називного відмінка множини 22-х іменників, некодифікованих варіантних форм II-ти іменників з флексією -а /-я та некодифікованих форм 9-ти іменників з флексією -и /-и у реченнях лінгвістичного питальника

I/ У цьому дослідженні розмежовуються п'ять груп за роком народження: I - 30-39-го р.н.; II - 40-49-го р.н.; III - 50-59-го р.н.; IV - 60-69-го р.н.; V - 70-79-го р.н.

/ з урахуванням соціальних розбіжностей щодо професійних, вікових, територіальних та ін. характеристик досліджуваних груп робітників, інженерно-технічних працівників, службовців, студентів та учнів/. Вибір відмінкової форми обумовлюється дією соціальних характеристик інформантів досліджуваних груп та індивідуальними уявленнями та асоціаціями респондентів про особливості використання варіантних форм граматичного значення множинності іменника у називному відмінку множини. Соціальні характеристики та особисті намічки використання мовних засобів впливають на активізацію лінгвістичних ознак мовних одиниць, а саме: лексико-граматичне значення слова, відновлення збірності у загальній кількісній семантиці іменника у називному відмінку множини, акцентологічні характеристики слова, граматична аналогія. Ці лінгвістичні показники пов'язані, по-перше, з дією семантичного чинника, який регулює використання форми іменника в залежності від комунікативної спрямованості мови.

Дією семантичного чинника обумовлений вибір засобів оформлення лексико-граматичного значення слова. Варіантна форма називного відмінка співвідноситься з використанням слова певної семантики у різних сферах функціонування. Обмеженість використання слів виробничою сферою супроводжується реалізацією форм на -а /-я, які виступають маркером значення множинності іменників у називному відмінку множини. По-друге, вплив значення збірності супроводжується актуалізацією семантики збірності у загальній кількісній семантиці іменника у називному відмінку множини. Нерозрізнення /або частково нерозрізнення/ семантики множинності та збірності супроводжується вживанням форми, яка збігається з формою збірності та множинності - флексією -а /-я. По-третє, використання наголосу як функціональної мовної ознаки відзначається його пересуванням на відмінкове закінчення іменника. Цей процес проходить з використанням акцентних варіантних форм на -а /-я. По-четверте, дія граматичної аналогії супроводжується варіантним використанням кодифікованих форм називного відмінка множини, що призводить до порушення норми. По-п'яте, мовленнєва актуалізація, яка обумовлена часом та інформаційною важливістю висловлювання, впливає на варіантність форм називного відмінка множини.

Комплексний вплив описаних чинників стимулює функціонування формальних засобів виявлення множинності за допомогою двох варіантів із збереженням потенційних можливостей як однієї, так і другої форми. Ця тенденція визначається у 5-и типах мовленнєвої реаліза-

ції варіантних форм називного відмінка множини: 1. -а/-я > -и/-и/; 2. -и/-и/ > -а/-я/; 3. -а/-я/ *const.* ; 4. -и/-и/ *const.* ; 5. -а/-я/ = -и/-и/.

За даними соціолінгвістичного анкетування соціальні характеристики респондентів і ситуативні ознаки іменників спричиняють механізм вибору, який не зводиться до більшого використання одного варіанта та занепаду іншого, а набуває багатогранного характеру і стосовно конкретного слова зумовлюється збереженням обох варіантів з урахуванням статистичних висновків щодо їх функціонування у мовленні. Аналіз варіантних відмінкових форм іменників у російському мовленні в Україні виходять з цих настанов.

У мовленні досліджуваної групи робітників промислових та сільськогосподарських підприємств найбільша кількість лексем розподілилася у типах двоваріантного використання. Кількісна перевага у використанні варіанта може здійснюватися і на користь -а/-я: штабеля - 55 %, кителів - 55 %, вентилів - 54 %, тракторів - 53 %, крейсера - 50 % та ін., і на користь -и/-и: лапани - 42 %, корректори - 50 %, редактори - 51 % і под. При наявності кількісної переваги варіанта на користь -а/-я / випелів - 46 %, прожекторів - 57 %, тракторів - 53 %, цехів - 58 %, слесарів - 60 %, шоферів - 47 % завжди залишається можливість збереження у мовленні практиці другого варіанта на -и/-и, що має таке відбиття у відсотках: випелів - 22 %, прожекторів - 23 %, тракторів - 21 %, цехів - 17 %, слесарів - 27 %, шоферів - 26 %. У деяких випадках кількісна перевага досить вагома: прожекторів - 57 % / -а / -я / - 3 % / -и/-и /; тракторів - 53 % / -а / -я / - 3 % / -и/-и /; слесарів - 60 % / -а / -я / - 3 % / -и/-и /; редакторів - 51 % / -и/-и / - 15 % / -а / -я /; корректорів - 50 % / -и/-и / - 15 % / -а / -я / . В інших випадках ця відстань скорочується: почерки - 27 % / -а / -я / - 23 % / -и/-и /; сейнери - 26 % / -а / -я / - 17 % / -и/-и / та ін.

Таким чином, варіативність іменників у називному відмінку множини здійснюється у напрямках, які враховують, з одного боку, лексичну локалізацію, загальну семантичну орієнтацію лексеми, відношення збірності у загальній кількісній семантиці іменника, акцентологічні характеристики слова, граматичну аналогію та актуалізацію мовних одиниць, а з іншого - непередбачений і несподіваний склад індивідуальних уявлень і назвочок респондента.

Перший напрям веде до актуалізації одного з двох варіантів іменника, другий обумовлює різноманітний вибір варіативного виразу

комбінаторних флексійних засобів у мовленні. Використання слабких норм іменникових закінчень у називному множині респондентами, яких за умов праці названо інженерно-технічними працівниками, має свої особливості. Це, у першу чергу, стосується розподілу іменникових закінчень у відношенні до варіантів на -а'/-я' та -н/-и. У порівнянні з мовленням робітників, мова інженерів відрізняється закономірністю використання тільки варіанта на -н/-и /клапани - 51 %/, або переважним використанням варіанта на -н/-и з можливістю вибору іншого закінчення: виппелы - 50 % /-н/ - 19 % /-а'/; почерки - 50 % /-н/ - 14 % /-а'/; сейнеры - 41 % /-н/ - 18 % /-а'/. Не виключається можливість рівноправного використання обох варіантів слабкої норми: проектора /-н/ - 27 % /-а',-н/; трактора /-н/ - 30 % /-а',-и/; це-ха /-и/ - 40 % /-а',-и/ та ін. У цілому ж у мовленні інженерів простежується характерна і для респондентів-робітників тенденція до збереження обох варіантів слабкої норми.

Не є винятком встановлена закономірність і стосовно групи службовців, хоча вона неоднорідна за своїм складом. Мовлення представників таких професій, як вчитель, бібліотекар, більш традиційне у використанні форм на -н/-и. Тільки -н/-и використовуються у таких лексемах, як бамперы / 25 %/, виппелы / 20 %/, клапаны /32%/, редакторы /59 %/, теноры /23 %/. Решта респондентів-службовців зберігає можливість використання обох варіантів з перевагою, як правило, форм на -н/-и. Тенденція до збереження слабких норм у мовленні простежується і у виборі варіантних форм студентами - філологами. Розподіл варіантних засобів ведеться за типами переважного використання одного із варіантів з обов'язковим збереженням іншого, наприклад, респонденти віддають перевагу формам на -н/-и за такими процетними показниками: 46 % - бамперы, 51 % - вентилю, 33 % - виппелы, 75 % - клапаны і под. Але використання цих форм свідчить про збереження у мовленні й іншого варіанта, а саме на -а'/-я': відповідно 20 %, 20 %, 19 %, 20 %. Навіть досконале володіння нормами не забезпечує повної переваги одного з компонентів слабкої норми над іншими можливими. Вибір з перевагою форм на -а'/-я' залишає можливість вживання варіанта на -н/-и у таких лексемах, як проектора /-н/ - 59 % / 25 %; сектора /-н/ - 50 % / 21 %; штабеля /-и/ - 72 % / 21%; шторма /-н/ - 66 % / 27 % тощо. Такий перехід до використання словоформи із слабкими нормами дає можливість двоваріантного вибору в залежності від лексико-семантичних особливостей конкретного слова. Таким чином, у мовленні студентів

забезпечується вживання обох елементів слабкої норми.

Сильні норми являють собою, за висловом М.М.Пилинського, "єдину можливість мовної системи"^{1/} і підлягають, на наш погляд, більш детальному аналізу, бо саме у мовленні варіантні реалізації можуть набувати нової якості. Суперечності і труднощі виникають або зникають при використанні сильної норми іменникових закінчень у називному відмінку множини. Саме безваріантні форми лексем демонструють при функціонуванні можливості некодифікованої реалізації фс_д м називного відмінка множини. Особливо це простежується у мовленні респондентів-робітників та студентів-філологів, які за своїм соціально-професійним станом і мовними смаками уособлюють у відношенні до слабкої норми, з одного боку, прагнення відійти від "традиційних" засобів використання форм, що поз'язується з професійною орієнтацією респондентів, а з іншого - тенденції до збереження книжних норм, чого вимагає філологічна орієнтація респондентів. Виявляється, що обидві групи респондентів порушують нормативні вимоги щодо використання сильних норм. Про це свідчать такі статистичні дані. Серед усіх 11-ти лексем на -а/-я, які аналізуються у соціолінгвістичному опитуванні /адреса, борт, катера, корпуса /воєн./, лагеря, отпуска, пропуска, роста, якоря, директора, банка/, фіксується можливість використання ненормативного варіанта на -и/-и. Респонденти-робітники віддають перевагу нормативному вживанню словоформи у називному відмінку множини у таких процентних показниках: 18 % - борт; 29 % - катера; 30 % - якоря; 43 % - отпуска; 23 % - роста; 65 % - пропуска. Решта надає перевагу ненормативним варіантам з додержанням вимог щодо більшої частотності використання форми на -а/-я у порівнянні з формами на -и/-и; відповідно: борт - 60 %/22%; катера - 57 %/14 %; якоря - 54%/16%; роста - 39 %/13 %; пропуска - 29 %/6 %; адреса - 16 %/3 %; директора - 69 %/19 % тощо. У групі студентів-філологів перевага надається двоєваріантному вибору на користь -а/-я: борт - 73 %/27 %; катера - 62 %/14 %; корпуса /воєн./ - 81 %/14 %; отпуска - 71 %/11 %; пропуска - 82 %/13 %; якоря - 67 %/10 %; директора - 60 %/18 %. Така кількість студентів за процентами дотримується у мовленнєвій практиці вимоги нормативного безваріантного використання словоформ на -а/-я: 24 % - катера; 5 % - корпуса, 18 % - отпуска, 5 % - пропуска; 11 % - якоря; 22 % - директора.

^{1/} Пилинський М.М. Мовна норма і стиль. - К., 1976. - С.72

У словах, рекомендованих нормою до безваріантного використання з флексією -н/-и, типу: корпусы /атлетические/, контейнери, пруты, миксери, колени, листы, инженеры, конструкторы, лекторы, у мовленні робітників спостерігається така ж тенденція до збереження можливості до варіації. Так, деякі з цих словоформ розподіляються у межах переважного використання -н/-и із збереженням ненормативного варіанта на -а/-я: миксери - 35 % /18 %, колени - 62 % /15 %, инженеры - 23 % /10 %, конструкторы - 30 % /18 %, лекторы - 49 % /14 % тощо. Крім того, у цій групі поширені тенденції до збереження переважного використання флексій -а/-я із збереженням нормативного закінчення -н/-и. Це має такий вигляд у словах: корпусы /атлет./ - 58 % /-а/ - 17 % /-н/; контейнери - 45 % /-а/ - 20 % /-н/; инженеры - 32 % /-а/ - 17 % /-н/ тощо. Серед респондентів-студентів потяг до збереження сильної норми менший, ніж у попередній групі: листы / 30 %/, миксери / 5 %/, колени / 35 %/, конструкторы /12 %/, лекторы / 7 %/. Але більше проявляється тенденція до збереження переважного використання нормативних форм з урахуванням ненормативного варіанта: листы - 56 % /14 %; миксери - 67 % / 24%, колени - 53 % /7 %; контейнери - 51 % / 32 %; инженеры - 56 % /27 %; конструкторы - 51 % /13 %; лекторы - 39 % / 8 % тощо.

Звернення до даних соціолінгвістичного обстеження показує, що мовлення робітників характеризується розподілом варіантних форм називного відмінка у тих типах морфологічної реалізації, які фіксують перевагу використання форм на -а/-я. У мовленні респондентів інших досліджуваних груп зберігається можливість альтернативного вибору з більш високими кількісними показниками співвідношень варіантних форм у визначених типах морфологічної реалізації.

На відміну від даних соціолінгвістичного опитування, яке враховує можливості використання кодифікованих та некодифікованих форм називного відмінка множини під впливом соціальних характеристик респондента та лінгвістичних ознак слова, реалізація кодифікованих іменникових форм у писемному мовленні визначається дією лексичного, синтаксичного та стилістичного чинників, які визначають спослування слів у реченні.

У третьому розділі "Соціолінгвістичний аспект функціонування варіантних форм родового відмінка однини іменників" аналізуються варіантні форми речовинних іменників, назв продуктів харчування /лук, чеснок, перец, сыр, мед, сахар, виноград, изюм тощо/; рідин та напоїв /чай, сок, компот/; будівельних матеріалів /бетон,

цемент, песок /, ліків /вазелин, йод; опадів та природних явищ /снег, туман, мороз; понять, пов"язаних із діяльністю та станом людини /вмор, смех, шум і под./. Дослідження функціонування варіантних форм родового відмінка здійснюється у межах семантико-синтаксичних конструкцій, визначених для кожного окремого слова з вищенаведеним лексичним значенням. Семантико-синтаксичні конструкції розподіляються за групами. Першу групу складають речення, які займають проміжну позицію між самостійним граматичним зразком та неповною його реалізацією: або двокомпонентних дієслівних речень /Дайте чаю! - Чаю!, або інфінітивних речень /Денег бы достать! - Денег бы!/. Соціолінгвістичний аналіз варіантності форм родового відмінка однини у цих конструкціях обумовлений тим, що "родовий самостійний" показує, що предмет розгортається, або до певної міри повинен розгортатися. Ситуація виявляє, яка з двох можливостей є реальною "І".

Другу групу речень з родовим відмінком однини складають речення, в яких відсутня дієвідмінювана форма дієслова. Семантико-синтаксична характеристика цих конструкцій пов"язана із заперечним словом нет. Заперечення у таких конструкціях є формально - необхідним елементом структури. Родовий відмінок у таких реченнях складає один з компонентів предикативної основи конструкції. При цьому позиція родового відмінка на початку речення може визначити актуалізацію відмінкової семантики та форм її реалізації.

До складу конструкцій третьої групи входять речення з родовим відмінком однини іменників у сполученні з дієсловом. Форма реалізації граматичного значення род. відмінка однини визначається лексико-семантичними знаками досліджуваних іменників, а також здатністю наведених слів сполучатися з певними дієсловами. У цих конструкціях семантико-синтаксична валентність дієслова створює релевантні умови актуалізації однієї з варіантних форм родового відмінка однини досліджуваних слів.

Четверту групу складають речення з детермінантами кількості. До їх складу входять лексико-семантичні показники кількості речовини: 1 кг сахару /числовий показник/; чашка чаю, кувшин квасу /різні дозифікатори/; мало, много - луку, перцю, снегу /кількісні прислівники/; больше, меньше, более, менее - вазелину, сахару

І/ Р.Якобсон. К общему учению о падеже: Общее значение русского падежа // Р.Якобсон Избранные работы. - М.: Прогресс, 1965. - С. 147.

/компаративи/.

Звернення до даних соціолінгвістичного дослідження показує, що варіантність форм іменників у родовому відмінку однини має різноманітний характер і відрізняється як у межах однієї соціальної групи /робітники, що проживають на різних територіях/, так і між досліджуваними соціально-професійними групами /робітники, службовці, інженерно-технічні працівники, студенти та ін./.

Лінгвістичні чинники, у ролі яких виступають самостійні конструкції, речення із запереченням, семантико-синтаксична валентність та детермінанти кількості, визначають вибір варіантних форм родового відмінка однини іменників різних лексичних груп. Релевантними у виявленні партитивного варіанту -у/-в є синтаксичні конструкції з родовим самостійним та семантико-синтаксична валентність дієслова, яка визначає обов'язкове сполучення дієслова з іменниками досліджуваної семантики.

У реченнях з родовим самостійним кількісні показники частотності партитивного варіанту форми -у/-в збільшуються від професійної групи респондентів-робітників до соціальних груп студентів-філологів і службовців та інженерно-технічних працівників.

Родовий з заперечним словом нет розмежує варіант партитиву на -у/-в з найбільшою частотністю у службовців та інженерно-технічних працівників, з найменшою - у групах робітників.

Семантико-синтаксична валентність дієслова та родовий з детермінантами кількості релевантні у використанні варіантних форм на -у/-в у досліджуваних групах робітників Київської області, студентів та службовців - з більш високими показниками частотності, з менш високими - у професійних групах робітників Черкаської та Вінницької областей.

Підсумовуючи, можна твердити, що соціолінгвістичне анкетування визначає семантико-синтаксичні конструкції для соціально-лінгвістичної актуалізації вибору варіантної форми іменникових закінчень у називному відмінку множини та родовому відмінку однини. Однакові синтаксичні конструкції обумовлюють диференційоване використання іменникових форм. За даними опитування респондентів функціонування варіантних форм називного відмінка множини та родового відмінка однини спрямовується, з одного боку, на вибір двох форм іменникового закінчення з різними співвідношеннями та перевагов використання одного з варіантів, а, з другого - на безваріантне використання іменникової форми як у називному відмінку множини, так і у

родовому відмінку однини.

У цілому функціонування та реалізація різних типів співвідношення відмінкових форм обумовлюється активізацією мовних ознак слова та соціальних характеристик респондента, семантико-стилістично спрямованість контексту у досліджуваних творах, а також соціально диференціацією респондентів за професійними, віковими та індивідуальними характеристиками учасників соціолінгвістичного експерименту.

З теми дисертаційного дослідження опубліковано такі праці:

1. Флексійна іменникова варіативність у російському мовленні в Україні: соціолінгвістичний аспект // Мовознавство. - 1992. - № 6. - С.25-30.

2. Соціолінгвістична оцінка варіативності партитиву у російському мовленні в Україні // Двомовність у радянському суспільстві: двомовність та багатомовність як характерна особливість суспільно-політичного та культурного життя радянського суспільства / Тези республіканської наукової конференції. - Ві.ниця, 1988. - С.37-39 /Російськом мовою/.

3. Мовна варіативність в аспекті соціолінгвістики // Взаємодія української та російської мов на території України і актуальні проблеми їх дослідження та викладання /Тези науково-практичної конференції. - Полтава. - 1993. /Російськом мовою/.

4. Функціонально-стилістична актуалізація морфологічних варіантів // Стилістика російської мови: зіставний та списовий аспекти /Тези наукової конференції з проблем семантичних досліджень. -Харків, 1993 /у друці//Російськом мовою/.

Міллс

4707

AB 26.972

AB 26.972